

Müjdə ver, ikrah oyatma. Asanlaşdır, çətinləşdirmə.

Kitabın sahibi: _____

Oxu tarixi: _____

NƏZƏRİ İRFANA GİRİŞ

TƏBRİZ QASIMOV



Redaktor: Emin İMANLI
Korrektor: Zülfü XƏLİLÖV
Bədii və texniki tərtibat: İsmayıl SÜLEYMANLI
Üz qabığının dizaynı: Ramin HƏSƏNƏLİZADƏ

Təbriz Qasimov
NƏZƏRİ İRFANA GİRİŞ

Bakı, "İrşad" Nəşriyyatı – 2020, 224 səh.

© Təbriz Qasimov / 2020
© Parlaq İmzalar MMC / 2020

Kitabın bütün hüquqları qorunur. İcazəsiz olaraq hər hansı vasitə ilə nəşri və yayımlanması qadağandır.

DQİDK-nin 21.10.2019 tarixli DK-959/Ş
sayılı məktubu ilə nəşrinə razılıq verilmişdir.

İrşad Nəşriyyatı | 5



İRŞAD – Parlaq İmzalar MMC-yə məxsus markadır.

www.parlaqimzalar.az
irshad@parlaqimzalar.az
facebook.com/irshadkitab
instagram.com/irshadkitab
0559697259 / 0559897259

Mətbəə: "Nurlar" NPM
Çap tarixi: 28.05.2020
Sifariş: 001(13)/20

Mündəricat

Ön söz _____	11
--------------	----

I FƏSİL

Ümumi məlumatlar _____	15
İrfan elminin predmeti _____	19
Nəzəri irfanın tərfi _____	21
İrfan elminin məsələləri _____	22
Nəzəri irfanın hədəfi _____	23
Nəzəri irfanda meyarlar _____	23
1. Şəriət _____	24
2. Mürşid _____	25
3. Ağıl _____	26
İrfan və şəriət _____	27
İrfan və fəlsəfə _____	30
Nəzəri irfanın təsisçisi _____	34
İbn Ərəbinin məzhəbi _____	35
Dini mətnlərdə təsəvvüf və sufilərin məzəmmət olunması _____	36
Nəticə _____	43

II FƏSİL

Varlığın təkliyi konsepsiyası: müddəanın lehinə əqli dəlillər	47
Varlığın təkliyi ilə onun obyektivliyi arasındakı bağlılıq	50
Mahiyyətin tərifi	51
Varlığın tərifi	52
Nəticə	54
Müddəanın lehinə əqli dəlillər	56
1. Tanrının varlığının sonsuzluğu dəlili	56
2. Səbəb-nəticə əlaqəsinin təhlili	58
Daha iki fərqli dəlil	62
1. Məntiqi dəlil	62
İrad və cavab	65
2. Tanrının varlığının mürəkkəb olmaması dəlili	66
İrad və cavab	69
Zatda tövhid	70
Allah – vahid və əhəd kimi	71
Allah – şəriksiz və bənzərsiz kimi	72
İrfani paradıqmada “zatda tövhid”	73

III FƏSİL

Varlığın təkliyi konsepsiyası: müddəanın lehinə dini dəlillər	75
Müddəanın lehinə dini dəlillər: Quran	77
1. Allahın hər şeyi əhatə etməsi	78
2. Allahın zətinin hər yerdə olması	80
3. Harda olduğumuzdan asılı olmayaraq, Allahın bizimlə olması	82
4. Allahın əvvəl və axır, aşkar və gizli olması	83
Müddəanın lehinə dini dəlillər: hədis	85

IV FƏSİL

Varlığın təkliyi konsepsiyası:

bənzətmələr və yanlış təsəvvürlər _____	89
Varlığın təkliyinə dair bənzətmələr _____	91
1. Dəniz və dalğa bənzətməsi _____	92
2. Güzgü və surət bənzətməsi _____	93
Varlığın təkliyi ilə bağlı yanlış təsəvvürlər _____	94
1. Hülul _____	95
2. İttihad _____	97
3. Hər şeyin xəyal və illüziya olması _____	98
4. Allahın hər şeylə eyniyyəti _____	100
Allah və yaranmışlar arasındakı fərq _____	102
Ziddiyyətli sifətləri özündə toplama _____	104
Tənzih və təşbih _____	105

V FƏSİL

Varlığın təkliyi konsepsiyası:

Nəsimi və Tusi irfanında _____	109
Nəsimi irfanında varlığın təkliyi _____	111
Tusi irfanında varlığın təkliyi _____	117

VI FƏSİL

Zat məqamı _____	123
Zat və isimlər – iki fərqli məqam kimi _____	127
Nəhcül-bəlağədə sifətlərin inkarı _____	128
Nəzəri irfanda sifət _____	130
Allahın zatının məchul olması _____	131
Hədəislərdə Allahın zatı haqda düşünmək _____	133
Məşhur bir irfani deyimin izahı _____	135
Zatın heç bir xüsusiyyət qəbul etməməsi _____	138

Zatın “qeyb” olması _____	140
Zat və sifətlər _____	142
Təzahür və təcəlla _____	143
Təzahür və təcəllanın mərtəbələri _____	145

VII FƏSİL

Təəyyün məqamı _____	149
Birinci təəyyün məqamı _____	151
Həqiqi vəhdət _____	153
Vahid və əhəd – həqiqi vəhdət faktoru kimi _____	154
İki növ idrak _____	155
Sevgi hərəkəti _____	156
İkinci təəyyün məqamı _____	159
Təklidən çoxluğa keçid _____	160
İki fərqli paradiqma _____	162
İsimlər _____	163
Səlbi və sübuti sifətlər _____	164
Həqiqi və nisbi sifətlər _____	165
Zat, sifət və feil isimləri _____	166
Ana isimlər _____	168
Allah ismi _____	171
Allah və təəyyün məqamları arasındakı əlaqə _____	172
Zati və vəsfi Allah _____	172
İsimlərin nikahı _____	174
Əyani-sabitə _____	175
Əyani-sabitə və əzəli sabitlər _____	176
Əyani-sabitənin Quranda təsdiqi _____	178
Əyani-sabitənin yoxluq olması _____	179
Mümkün və qeyri-mümkün əyani-sabitə _____	181
Əyan-sabitənin tələbi _____	183

Cəbr və ixtiyar _____	185
İki fərqli yanaşma _____	186
Əqdəs və müqəddəs feyz _____	188

VIII FƏSİL

Kamil insan _____	191
Kamil insan _____	193
İnsanın həqiqəti və aləmdəki yeri _____	194
Mənəvi səfərlər _____	196
Məhəmməd həqiqəti _____	198
Cəla və isticla _____	199
İnsan – Allahın görünən üzü kimi _____	201
İnsan – aləmin yaranma səbəbi və Allahın yer üzündəki xəlifəsi kimi _____	202
Kamil insan və xatəmlik _____	204
Risalət, nübuvvət və vilayət _____	205
Ümumi və xüsusi nübuvvət _____	207
Vilayətin xətmı _____	208
Şeytanın Adəmə səcdə etməməsi _____	211

IX FƏSİL

Yaradılış aləmi _____	213
Ağıl aləmi _____	215
Bərzəx aləmi _____	217
Maddi aləm _____	219

Ön söz

İnsan var olan gündən bəri mistisizm də var olub. Ən qədim mədəniyyətlərə ev sahibliyi etmiş Çin, Hindistan, Yaponiya, Misir, İran, Yunanıstan kimi ölkələrdə mistik təlimlərin əlamətlərini görmək mümkündür. İnsan maddi ehtiyaclarla yanaşı, həm də mənəvi ehtiyaclarla sahib olduğu üçün daim mistik axtarışlarda olmuşdur. Onu mənən rahatlaşdıran, həyatına anlam qatacaq şeylərin axtarışında olmaq insanın ən spesifik xüsusiyyətlərindən biridir. Məhz bu kimi arasıkəsilməz axtarışların nəticəsidir ki, tarix boyu bəşər sivilizasiyasında fərqli mistik cərəyanların meydana çıxdığının şahidi olur.

Mistisizmin özünəməxsus varlıq, aləm və insan təsviri var. Bu baxımdan fəlsəfə kimi rasional elm sahələrindən olduqca fərqlənir. Mistisizmdə həqiqətləri kəşf etməyin əsas yolu tək-cə ağıl və hisslər deyil. Mistik təlimlərə əsasən, ağıl və hisslərin idrak çərçivəsi olduqca məhdud olub, həqiqətləri *olduğu kimi* dərk etmək potensialına sahib deyil. Ağıl və hisslər insanın təməl ehtiyacları olan mənəvi ehtiyaclarını kamil şəkildə təmin etmək üçün yetərli hesab olunmur. Ona görə də ağıl və hisslərin fəvqündə duran əlavə bir bilik kanalına ehtiyac duyulur. Mistisizmin ardıcılılarına görə, həqiqətləri olduğu ki-

mi öyrənməyə kömək edən ən etibarlı bilik kanalı “qəlb”dir. İnsan yalnız qəlb vasitəsilə önəmli sayıla biləcək sirli həqiqətlərdən xəbərdar ola bilər. Qəlb gözü görməyən bir insan, əslində, kor adam kimidir. Korluq təkəcə *maddi aləmi* görməkdən məhrum olmaq deyil, həm də qəlb gözü görmədiyi üçün *mücərrəd aləmi* görməyən biri eynilə maddi aləmi görməyən biri kimi kordur. Bu iki insan arasında korluq baxımından heç bir fərq yoxdur; yeganə fərq birinin maddi, o birinin isə abstrakt aləmi görə bilməməsidir. Buna görə də mistisizmdə maddi həyata elə də etina edilmir, insanlara zahid həyatı yaşamaq tövsiyə olunur. Yalnız bu yolla onların həqiqi mənada xoşbəxt ola biləcəkləri təlqin edilir. Bütün bunlar mistisizmin önəm və dəyərini artırmaqla yanaşı, həm də bu sahənin ciddi şəkildə araşdırılmasını zəruri edir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, mistisizmə qarşı yanaşmalar həmişə birmənalı olmamışdır. Bəziləri mistisizmi dinə zidd hesab edərək bu sahəni öyrənilib-öyrətməyi qadağan etmişdir. Bəzilərinə görə isə Tanrı, din və aləm təsəvvürü yalnız mistisizmlə məşğul olan və ətrafındakılara qəlb gözü ilə nəzər yetirən şəxslər üçün mümkündür. Qeyd olunan bu iki yanaşmadan hansı birinin doğru olub-olmaması isə hələlik müzakirə mövzumuz deyil.

Bu kitabda barəsində danışacağımız əsas mövzu İslam mistisizmidir. İslam mistisizmi dedikdə, mənşəyi İslam təlimləri olan və müsəlman ariflər tərəfindən formalaşdırılan mistik cərəyanı nəzərdə tuturam. Kitabın növbəti səhifələrində İslam mistisizminin tərfi, predmeti, məsələləri, hədəfi və s. bu kimi mövzularla tanış olacaqsınız.

Mistisizm müsəlmanlar arasında meydana çıxdığı ilk dövrlərdə “təsəvvüf” adı ilə tanınmağa başlandı. Bu cərəyanın nümayəndələrinə isə “sufi” deyirdilər. Lakin sufilər arasında

yaranan bir sıra azğın cərəyanlar və onların əleyhinə yazılan çoxsaylı kitablar “sufi” və “təsəvvüf” sözlərinin insanlar arasında xoş qarşılanmamasına səbəb oldu. Buna görə də sufi adını eşidən insanlarda istər-istəməz bu ada qarşı reaksiyalar adətən mənfi olur. Bu deyilənləri nəzərə alaraq kitabda “təsəvvüf” və “sufi” sözləri əvəzinə, “irfan” və “arif” sözlərindən istifadə edilməsini daha uyğun gördüm.

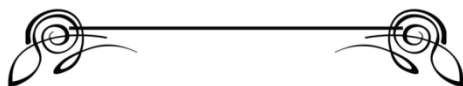
Bu mövzunu araşdırmaqda əsas məqsədimiz oxucunu digər elm sahələrində olduğu kimi, irfan elmi haqqında da düzgün, obyektiv, təhrif və yanlış izahlardan uzaq olan məlumatlarla tanış etməkdir. Belə olan halda insanlar irfan elmi ilə bağlı düzgün təsəvvürə sahib olub, bu elmi obyektiv şəkildə dəyərləndirə bilərlər. Təhriflərlə dolu məlumatlar işığında hansısa elm sahəsi barəsində fikir bildirmək istəsək, şübhəsiz, bir çox xətalara yol verəcəyik və bu, qaçılmazdır. İrfanda müzakirə olunan məsələlərin birbaşa inancla əlaqəli olması bir daha məsələnin həssaslığını artırmaqdadır. İrfan elminin əleyhinə yazılan kitablarda, söylənilən fikirlərdə bu həssaslığı və aqressiyanı çox rahat şəkildə görmək mümkündür. Bu aqressiyanın kökündə isə irfan elmi haqqında yetərli şəkildə məlumat sahibi olmamaq dayanır. Əksər problemlər isə irfanda istifadə edilən terminlərin mənaları və bu terminlərdən nələrin qəsd edildiyini bilməməkdən yaranır. Buna görə də bir çox hallarda irfan əleyhinə olan yanaşmalar təkfir – kimlərisə kafir hesab etmək – həddinə qədər gəlib çatır. Bu isə olduqca təhlükəli bir haldır. Qeyd olunan problemin yeganə həll yoluna gəldikdə, bu, irfan elmi haqqında dəqiq araşdırmalar aparmaq, irfanla bağlı yaranmış sualları məhz bu sahənin mütəxəssislərinə ünvanlamaqdır. Yalnız bu halda qeyd olunan problemlərin həllinə nail ola bilərik. Hər bir sahənin öz mütəxəssisi var və həmin sahə ilə maraqlananlar, gərək o sahənin mütəxəssisinə müraciət etsinlər. Təəssüf ki, əksər

insanlar bu məsələyə riayət etmirlər. İrfan kimi dəqiq və ciddi araşdırmalar tələb edən bir sahə ilə bağlı zehinlərində yaranan sualları, bu sahə ilə kifayət qədər tanışlığı olmayan şəxslərə ünvanlayırlar. Belə olduqda isə düşüncə zəminində ciddi fəsadların yaranması qaçılmazdır.

Bir insanın təfsir, fiqh, ilahiyyat, hədis və s. bu kimi elm sahələrində dərin biliyə sahib olması, mütəxəssis olması onun irfan elmini də mükəmməl şəkildə mənimsədiyini deməyimizə əsas vermir. Ola bilsin, fiqhdə və ya ilahiyyat elmində mütəxəssis olan birinin irfan elmində müzakirə olunan ən primitiv məlumatlardan xəbəri olmasın. Bu, olduqca normaldır və burada qeyri-adi heç nə yoxdur. Qeyri-adi olan və məqbul hesab olunmayan yeganə anormal hal isə bir insanın özünü bütün sahələrdə mütəxəssis hesab edərək fikir bildirməsidir.

Bu kitabın nəzəri irfan sahəsi ilə bağlı ana dilimizdə yazılan ilk kitab olduğunu, həmçinin mövzunun çətinliyini nəzərə alaraq, kitabı mümkün qədər sadə və anlaşılan bir dildə yazmağa çalışmışam. Əsas məqsəd isə nəzəri irfanı ən aydın dildə başa düşmək, onun təlimlərilə tanış olmaq, istifadə edilən terminlərdən xəbərdar olmaqdır. Ümid edirəm ki, əlinizdəki kitab oxuculara bu sahədəki boşluqlarını doldurmaqda qismən də olsa, yardım edəcəkdir.

I FƏSİL



Ümumi məlumatlar

İrfan elmi əməli və nəzəri olmaqla iki qismə ayrılır. Əməli irfan dedikdə, adından da məlum olduğu kimi, praktik sahə nəzərdə tutulur. İrfanın bu qismi insanın mənəvi fəaliyyətini tənzimləyir, ona istiqamət verir; ona hansı əməlləri etməli, hansı əməllərdən isə çəkinməli olduğunu izah edir. Əsas məqsəd mənəvi fəaliyyətlə məşğul olan insanın maddi aləmin zəncirlərindən azad olub ilahi dərgaha yaxınlaşmasına zəmin yaratmaqdır. Burada diqqət etmək lazımdır ki, ariflər “əməl” dedikdə onun əhatə dairəsini geniş tuturlar. Onların fikrincə, əməl yalnız bədən üzvlərimizlə həyata keçirdiklərimizdən ibarət deyil, həm də qəlblə əlaqədar bir fəaliyyət növüdür. Odur ki insanın bədən üzvləriylə hansısa ritualı yerinə yetirməsi ilə yanaşı, qəlb dünyasını islah etməsi də önəmlidir. Səbəbi də aydındır; qəlb vəziyyəti birbaşa əməlin keyfiyyətinə təsir göstərir. Belə ki, qəlb paklaşanda, şübhəsiz, pak qəlblə görülən əməlin dəyərini artırır. Ona görə də əməli irfanda dini rituallarla yanaşı, qəlb necə islah edilməsi, paklanması, müsbət insani keyfiyyətlərə yiyələnməsi də öyrədilir.

Əməli irfandan fərqli olaraq, nəzəri irfanda sadəcə nəzəri məsələlər müzakirə olunur. Arif qəlbi ilə müşahidə etdiyi həqiqətləri sözlərə, cümlələrə daşımağa, tərcümə etməyə çalışır. Bu mərhələ artıq izah və əsaslandırma mərhələsidir; arifin öz qəlbi ilə gördüyü gizli həqiqətləri digər insanların anlaya biləcəkləri bir dilə tərcümə etməsi, həmçinin gördüklərinin *həqiqət* olduğunu başqalarına isbat etməsi üçün öz inamını və ya inamlarını əsaslandırması şərtidir. Qeyd olunan bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq, ariflər irfan elmini əməli və nəzəri olmaqla iki qismə ayırıblar. Tanınmış arif Fənari qeyd olunan bu fərqdən yola çıxaraq, dini elmləri ilk öncə zahiri və batini olmaqla iki qismə ayırır və irfanı batini elmlər sırasına daxil edir. Daha sonra batini elmləri də iki qismə bölür; əgər bu elm müəyyən praktik proqramlarla qəlbi paklaşdırır, ona ülvî dəyərlər bəxş edir və rəzil sifətlərdən uzaqlaşdırır və bu yolla da insanın daxili dünyasını çirkin sifətlərdən paklamağa kömək edirsə, onda buna “təsəvvüf” deyilir. Amma əgər bu elm nəzəri sahə ilə əlaqəlidirsə, belə ki, Tanrı ilə yaradılmışlar arasındakı əlaqənin necəliyi, çoxluğun təklidən necə törədiyi və s. bu kimi mövzular müzakirə olunursa, o zaman həmin elm həqiqətlər, müşahidə və mükaşifələr elmidir. İbn Ərəbi praktik sahəyə aid olan elmi “axirətin mənzilləri” adlandırdığı kimi, bu elmi də “Allah elmi” adlandırır.¹

Xülasə, nəzəri irfanla əməli irfan arasındakı təsir qarşılıqlıdır. Biri digərinə təsir edir, digəri isə ondan təsirlənir. Burada əməli irfanı təsiredici qismində qəbul etməliyik. Çünki arifin öz qəlbi ilə müşahidə etdiyi bütün gerçəkliklər məhz praktik proqramların sayəsində kəşf olunur. Növbəti

¹ Fənari, Misbahul-uns, səh. 27

mərhələdə isə arif qəlbi ilə gördüyü bu həqiqətləri hər kəsin başa düşəcəyi bir dilə çevirməlidir. Bu mərhələ artıq nəzəri irfanın tədqiqat dairəsinə daxildir; arifin batini gözlə – qəlb ilə – müşahidə etdiyi həqiqətlər burada rəasional müstəvidə izah edilməyə çalışılır. Əməli irfan birbaşa daxili təcrübə, mənəvi hallarla əlaqəli olduğu üçün onu yaşamaq, duymaq, hiss etmək lazımdır. Nəzəri irfanda isə arif yaşadığı həmin halların nəticəsi olan müşahidələri rəasional dilə çevirməyə çalışır.

İrfan elminin predmeti

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, kitabda haqqında danışacağımız irfan əməli yox, nəzəri irfandır. Nəzəri irfandan danışanda, hər bir elm sahəsində olduğu kimi, ilk öncə onun predmetini müəyyən etməliyik. Məntiq elmində qeyd olunduğu kimi, həqiqi elmlər bir-birindən öz predmetlərinə görə fərqlənirlər. Bir elmi digərindən ayıran əsas faktor həmin elmin predmetidir. Elə isə nəzəri irfanın predmeti nədir?

Nəzəri irfanın predmeti “Tanrı”dır. Bu elmdə müzakirə olunan əsas mövzu Tanrı və Ona aid olan isim və sifətlərdir. Qeysəri İbn Ərəbinin “Füsusul-hikəm” adlı kitabına yazdığı şərhində nəzəri irfanın predmetini belə izah edir: “İlahi elmlərin predmeti Haqq (yəni Tanrı) və Onun sifətləridir”.¹ Qeysəriyə görə, zövq əhli olan – həqiqətləri qəlb-ləri ilə müşahidə edən – ariflərin irfan elmində müzakirə etdikləri əsas mövzu Tanrı, Onun isim və sifətləri, bu isim və sifətlərin öz mənşəyindən necə təzahür etməsidir. Bun-

¹ Qeysəri, Şərhu Fususil-hikəm, səh. 715

dan əlavə, xarici aləmdə müşahidə olunan çoxluqlar, onların mənşəyi və aşkarlanma prosesi, Tanrı ilə həmin çoxluqlar arasındakı əlaqə nəzəri irfanda müzakirə olunan ən fundamental mövzulardır. Arifin bu barədə sahib olduğu bütün biliklər, fəlsəfədə olduğu kimi ağıla deyil, onun öz mükəşifəsinə söykənir. Qeysəriyə görə, ağıl və hisslər öz sahələrində etibarlı bilik qaynağı hesab olunsa da, arif üçün önəmli olan birbaşa, arada heç bir vasitə olmadan həqiqətlərin özünə yol tapmaqdır. Bu baxımdan ağıl və hisslər yetərsizdir, çünki bilməklə (vasitəli idrak) görmək (vasitəsiz idrak) eyni deyil. Ağıl və hisslər yalnız bilməyə, yəni vasitəli idraka kömək edir. Görmək üçün isə mükəşifəyə, yəni vasitəsiz idraka ehtiyac duyulur.¹ Digər bir tərifi arif Sədrüddin Qunəvi də nəzəri irfanın predmetinin Tanrı olduğunu qəbul edir. Qunəvi özünün “Miftahul-ğeyb” adlı əsərində belə yazır: “Bu elmin predmeti bütün eyib və nöqsanlardan pak olan Haqqın (yəni Tanrının) varlığıdır”.² Qunəvinin qeyd etdiyi tərifdə nəzəri irfanın predmetinin Qeysərininkindən fərqli olaraq yalnız Tanrının varlığı olduğu vurğulanır. Halbuki Qeysəri bu tərifə Tanrının isim və sifətlərini də əlavə etmişdi. İlk baxışda bu iki tərif arasında fərqliliyin olduğu düşünülə bilər. Lakin irfani paradigmadə Tanrının varlığını isim və sifətlər olmadan birbaşa dərk etməyin imkansız olduğunu nəzərə aldıqda, qeyd olunan iki tərif arasında heç bir ziddiyyətin olmadığı aydınlaşır. Deməli, Qunəvi nəzəri irfanın predmetinin Tanrının varlığı olduğunu qeyd edərkən, həm də isim və sifətlərə işarə etmiş olur.

¹ Yenə orada, səh. 716

² Qunəvi, Miftahul-ğeyb, səh. 6